

ՀՅ ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԹՂԹԱԾՐԱՐՆԵՐԸ

Գարեգին Խաժակի դատական գործը*

1905-1907թթ. ռուսական առաջին հեղափոխությունից հետո ՀՅ Գաշնակ-ցուքյան դեմ սկիզբ առած հալածանքների պայմաններում երկու անգամ ձերբակալվել և ընդհանուր առմամբ՝ մեկ ու կես տարի ցարական բանտերում է անցկացրել 1915-ի **Հայոց Մեծ Եղեռնի** զոհերից մեկը՝ ՀՅԳ նշանավոր գործիչ Գարեգին Խաժակը:

Լինելով ՀՅԳ Թիֆլիսի Կենտրոնական կոմիտեի անդամ՝ Գարեգին Խաժակը ՀՅ Գաշնակցության Մեծ դատավարության ընթացքում մեղադրվել է հակակառավարական գրքույկներ, կոչ-թռուցիկներ կազմելու և քարոզչական նպատակներով դասախոսություններ կարդալու համար: Հետաքննության և բուն դատական գործընթացի ժամանակ նա մերժել է իրեն ուղղված բոլոր մեղադրանքները և ցարական բանտից ազատվելուց հետո՝ 1912թ. ամռանը, Ավ. Ահարոնյանի և Ավ. Իսահակյանի հետ մեկնել է Կ. Պոլիս, իսկ 1913թ. ստանձնել Սամաթիայի ազգային վարժարանի տնօրենի պաշտոնը: Եվ ահա այդ ամենից ընդամենը երկու տարի անց՝ 1915թ., ցարական բանտերում տառապած անվանի մտավորականն ու դաշնակցական գործիչը դարձել է թուրքական բանտերի, աքսորի և եղեռնագործության զոհը:

Հասարակական-քաղաքական անվանի գործիչ, ՀՅԳ հայտնի տեսաբան ու եռանդուն քարոզիչ Գարեգին Կարապետի Խաժակը (Խաժակյան-Չագալյան) ծնվել է 1867թ. օգոստոսի 6-ին Ալեքսանդրապոլում (Գյումրի): Նրա ընտանիքը քաղաքում կոչվել է «Չախալ օղի», այսինքն՝ Չախալյան կամ Չագալյան, որը հետագայում վերանվանվել է Խաժակի կամ Խաժակյանի: Ալեքսանդրապոլում իր նախնական կրթությունը ստանալուց հետո պատանի Գարեգինը 1883-1886թթ. սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում, 1886-1893թթ.՝ յոթ տարի շարունակ, ուսուցիչ է աշխատել Բաքվի, Գանձակի և Վերին Ագուլիսի ծխական դպրոցներում: Նա ՀՅԳ Հիմնադիր ժողովների նախօրեին 1889-1890թթ. դպրոցական տարեշրջանի համար Քրիստափոր Միքայելյանի հորդորով Վերին Ագուլիսում մանկավարժական գործունեության անցած երիտասարդ ուսուցիչներից մեկն էր:

1893-1896թթ. Ժնևի համալսարանի փիլիսոփայության բաժնում սովորելու ընթացքում, ինչպես նաև այն ավարտելուց հետո, Գարեգին Խաժակը որպես

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 22.03.2010:

Ի(Ը) տարի, թիվ 1(29), հունվար-մարտ 2010

ՎԵՄ համահայկական հանդես

դաշնակցական գործիչ եղել է Եգիպտոսում ու Բուլղարիայում, իսկ հետագայում՝ նաև Իզմիրում ու Կ. Պոլսում: Հասարակագիտական առարկաների ոլորտում տիրապետելով խոր ու բազմակողմանի գիտելիքների, նա օժտված էր նաև քաղաքական հակառակորդների հետ բանավիճելու սրամտությամբ ու լեզվական բացառիկ ունակություններով: Գյումրեցուն բնորոշ՝ այդ հայտնի առավելությունն ունեցող Գ. Խաժակը սովորաբար բանախոսում էր ոչ շատ գրական, բայց ժողովրդին մատչելի լեզվով՝ իր խոսքը համեմելով սրամտություններով և առածներով: Տարբեր ժողովներում, հանրահավաքներում և լրագրային հոդվածներում անխնա էր հակառակորդների հանդեպ՝ ձգտելով երբեք տեղի չտալ: Գ. Խաժակի այս անժխտելի ունակությունները բարձր է գնահատել հատկապես ՀՅԳ հիմնադիրներից՝ Ռոստոմը: Այսպես, երբ Եգիպտոսում հայտնված մի քանի աղմկարար ու լեզվանի հնչակյան գործիչներ սկսում են նեղել տեղի դաշնակցականներին, Ժնևում գտնվող Ռոստոմը Գարեգին Խաժակին հանձնարարում է. «Իսկը քո տեղն է, Խաժակ... Գնա՛ մի լաւ դաս տուր այդ անպիտաններին»¹:

1895թ. Բաբա-Գասպար կեղծանունով գործուղվելով Բուլղարիա (Ռուշչուկ, Վառնա, Յամբոլ), Գ. Խաժակը իր մեծ եռանդի, բուռն խառնվածքի և քաղաքական բանակովի ասպարեզում դրսևորած ունակությունների շնորհիվ կարողացավ ամուր հիմքերի վրա դնել ՀՅԳ տեղական կառույցների գործունեությունը և տարածել «Դրոշակը»:

Նույն նպատակով 1897թ. գործուղվելով Իզմիր՝ նա բանակռիվ է վարել Մատթեոս Մամուրյանի հետ՝ վերջինիս զարմացնելով իր փիլիսոփայական խորը գիտելիքներով: Հետագայում Միքայել Վարանդյանն այս կապակցությամբ գրում էր, որ բազմափորձ Մամուրյանը «...անգոր էր իրեն անձանօթ Դաշնակցութեան գիտուն առաքեալին հանդէպ...»²:

Այնուհետև, շուրջ երկու տարի, Գ. Խաժակը եղել է Շուշիի թեմական դպրոցի վարիչը, իսկ 1903թ. տեղափոխվելով Թիֆլիս՝ անդամակցել է «Մշակ»-ի խմբագրակազմին, վարել ներքին լուրերի բաժինը և սրբագրությունը: Միաժամանակ՝ 1904-ից եղել է նաև Ներսիսյան դպրոցի պատմության, ֆրանսերենի և քաղաքատնտեսության ուսուցիչը:

1906թ. Գ. Խաժակը Ավ. Ահարոնյանի և Ե. Թովչյանի հետ Թիֆլիսում հիմնել է «Յառաջ» և «Ալիք» թերթերը, դարձել է «Յառաջ»-ի գրադարանի վարչության անդամ:

Բավականին բեղուն է եղել Գ. Խաժակի գրիչը. առաջին հոդվածը նա հրատարակել է 1887թ. մայիսին «Մշակ»-ում՝ «Գավառացի երիտասարդություն» վերնագրով: Ապա աշխատակցել է «Մուրճ»-ին և «Տարագ»-ին: Գ. Խաժակը պարբերական մամուլում հանդես է եկել մի շարք կեղծանուններով. Արծիվյան, Արմեն Գասպար, Բաբա Գասպար, Գասպար, Էմին, Խ. Սլաք: Նա աշխատակցել է հայկական բազմաթիվ պարբերականների՝ «Ազատամարտ», «Առաջամարտ» (Կ. Պոլիս), «Հայրենիք» (Բոստոն), «Յառաջ», «Հորիզոն», «Վտակ», «Ալիք», «Մշակ», «Տարագ», «Գեղարվեստ», «Մուրճ» (Թիֆլիս), «Դրոշակ» (Ժնև), «Ռազմիկ» (Վառնա):

1 Ռոստոմի խորհուրդը Խաժակին, «Ռոստոմ. մահուան վաթսուամեակին առթիւ», Պէյրուք, 1979, էջ 428:

2 Վարանդեան Մ., 73 Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. առաջին, Պարիզ, 1932, էջ 448-449:

Գ. Խաժակի աշխատություններից ուշագրավ են հատկապես 1903-1904թթ. հրապարակված «Հարկերը Տաճկաստանում», «Հայրենիք և ազգային շարժումներ», «Հայկական շարժման պատճառները», 1905թ. «Ռուսական Չեմստվոն և Կովկասի պահանջները», 1907թ. «Դեպի ֆեդերացիա», 1912թ. «Ի՞նչ է ազգությունը», «Տառապանքի գիշերը», 1913թ. «Ի՞նչ է դասակարգ», «Հին Արևելք» գրքերը: Նա ռուսերենից թարգմանել է Վինոգրադովի երեք հատորանոց «Ընդհանուր ազգաց պատմություն» աշխատությունը, ականավոր գրողներ Ֆ. Դոստոևսկու, Ն. Օստրովսկու և այլոց երկերը:

Դասակարգերի վերաբերյալ իր աշխատության մեջ³ Գ. Խաժակը, վերլուծելով մարդկության պատմությունը, առանձնացրել է հասարակության դասակարգային շերտավորումների հետևյալ հանգրվանները. սկզբնական համայնք, ստրկատիրություն, դասակարգեր Հին Հռոմում և Աթենքում, ճորտատիրություն, քաղաքներ և դրա արդյունքում՝ վարձու բանվորություն: Իր տեսակետները փորձելով հիմնավորել Ա. Սմիթի, Կ. Մարքսի, Ֆ. Էնգելսի և Կ. Կաուցկու աշխատություններով, նա մանրամասնորեն քննել է գյուղացիություն, բանվորություն, բուրժուազիա, մտավորականություն հասկացությունները, առանձնացրել է դրանց տարբերությունները, գնահատել դասակարգային կռվի նշանակությունը, ազգ-դասակարգ հարաբերակցությունը, ազգային հարցի լուծման դասակարգային ելևէջները: Նրա համոզմամբ՝ ցանկացած ազգի մեջ գոյություն ունեցող դասակարգերի շահերը համերաշխ են ազգային հարցերում, իսկ նյութական խնդիրներում դրանք հակամարտ են:

Ազգամիջյան հարաբերությունների կարգավորումը դիտարկելով դասակարգային հայեցակետից՝ Գ. Խաժակը գտնում էր, որ պետք է ստեղծել հասարակական, պետական և միջազգային այնպիսի կարգեր, որոնց մեջ այլևս հնարավոր չլինի ազգերի բռնի ձուլումը, ազգային հալածանքը, նույնիսկ՝ ազգերի միջև պատերազմը:

Առանձնակի վերաբերմունք ցուցաբերելով ազգային հարցի նկատմամբ՝ Գ. Խաժակը այս թեմային⁴ նվիրել է առանձին ուսումնասիրություն: Նա ազգության նշաններից է համարում ընդհանուր սովորույթները, ավանդույթները: Գ. Խաժակի կարծիքով՝ ազգությունը սկիզբ է առել և զարգացել շնորհիվ աշխարհագրական, երկրաբանական ու այլ բնական պայմանների և պատմական միջավայրի: Ուստի նա կարող է որոշ պայմանների կուտակման շնորհիվ կորցնել ուրույն գոյության գիտակցությունը: Նա հանգամանալից ներկայացրել է խստորեն քննադատել է հատկապես Կ. Մարքսի տեսակետները ազգային հարցում:

Մանկավարժության բնագավառում ևս Գ. Խաժակը նկատելի ավանդ ունի: Մասնավորապես, 1913-ին Կ. Պոլսում նա հրատարակել է Հին Արևելքի պատմության վերաբերյալ պատկերազարդ դասագիրք⁵: Թեպետ մոռացության մատնված և պատմագիտական տեսանկյունից հնացած, այդուհանդերձ, այս դասագիրքը հայերեն լեզվով հրապարակված եզակի աշխատանքներից է: Իր մանկավարժական արժանիքներով հանդերձ՝ այն գրված է ժամանակի իշխող եվրոպական պատմագիտության ազդեցությամբ:

3 Տես՝ Գ. Խաժակ, Ի՞նչ է դասակարգը, Կ. Պոլիս, 1912:
4 Տես՝ Գ. Խաժակ, Ի՞նչ է ազգությունը: Գիտական հետազոտություն, Կ. Պոլիս, 1912:
5 Տես՝ Գ. Խաժակ, Ազգերու պատմություն. հտ. ա., 3ին Արևելք, Կ. Պոլիս, 1913:

ԻԿ(Ը) տարի, թիվ 1(29), հունվար-մարտ 2010

ՎԵՄ համահայկական համոքն

Կուսակցական և ապա գիտամանկավարժական բուռն գործունեություն ծավալած Գ. Խաժակը պոլսահայ մյուս մտավորականների հետ 1915-ին ձերբակալվում է և իր արտոնավայրում դառնում թուրքական հայակեր քաղաքականության գոհր:

Անհնար է առանց հուզմունքի և ցավի ընթերցել եղեռնաբախտ մտավորականի վերջին նամակները: 1915թ. մայիսին, ապա հուլիսի 4-ին Դիարբեքի թաղամասի արտոնավայրից կնոջն ուղղված նամակներում Գ. Խաժակը մասնավորապես գրում էր. «Ինձ հետ են Այաշի բանտարկեալներից հետեւեալները. Ակունի, Չարդար, Սարգիս Մանասեան, Տաղաւարեան, Ճիհանկիլ: Չենք իմանում, թէ ինչի՞ մեզ տանում են, բայց մեծ յոյս ունիմ, որ նորից կտեսնենք միմեանց: Ահա շուտով կլրանա 48 տարիս, բայց 48 օր հանգիստ վայրկեաններ չեմ ունեցած. հայութեան անիծեալ ճակատագիրը միշտ հալածած է ինձ, կարծես նա կենտրոնացած է եղել ինձ եւ իմ ընկերների վրայ: Դառն, խիստ դառն է այսպէս ապրելը եւ մանաւանդ այսպէս մեռնելը: Ջղայնացած եմ, բայց ոչ հուսահատուած: Կախաղանի առջեւ, հաստատ համոզուած եղիր, երկու պատկեր պիտի լինի աչքիս առջեւ. նախ՝ հայ ազգի տառապանքը, երկրորդ՝ ձեր պատկերները: Երբ գավակներս մեծնան՝ տուր նրանց կարդան այս տողերս եւ հետեւեն իրենց հոր շաւղին, նուիրուեն իրենց ազգի եւ տառապող ժողովրդի ցաւերուն: Թող գաւակներս երթան իմ ճամբայով, դառն, բայց ազնիվ ճամբայով»⁶:

Հենց նույն 1915թ. հուլիսին Դիարբեքի թուրքական եղեռնագործության նահատակը դարձավ լիժնյան բանտերին դիմակայած Գարեգին Խաժակը:

ԱՎԱԳ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
պատմ. գիտ. թեկնածու

THE FILES OF THE GREAT TRIAL OF ARF (DASHNAKTSUTYUN)

The lawsuit of Garegin Khajak

Avag A. Harutyunyan

⁶ Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 96, թ. 1:

**ԹԻՎ 1
ՈՐՈՇՈՒՄ**

1909 թվական, մարտի 13-ից ապրիլի 20: Քաղաք Նովոչերկասկ:

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հայրուկ կարևորության գործերով Դատական-Քննիչը, դիտարկելով իր վարած նախաքննությունը հայ հեղափոխական կուսակցություն «Դաշնակցություն» հանցավոր ընկերակցության գործով, ԳՏԱՎ.

Բ. ԱՀԱԲԵԿԻՉ-ՍԱՐՄՆԻ ԳՈՐԾԱԳԻՐ ԱՀԱԲԵԿՉԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԳԻ ԱՆԳԱՄՆԵՐ

137. Խաժակյան Գարեգին (մականունը «Խաժակ») - [ՀՅԳ] Թիֆլիսի Կենտրոնական Կոմիտեի անդամ, հակակառավարական գրքույկների, կոչերի կազմման գործի վարիչ և կուսակցության անդամների ու կոմիտեների համար քարոզչության վարման եղանակների և հնարքների մասին դասախոսություններ կարդացող: 1905թ. նոյեմբերի 10-13-ին կայացած Ընդհանուր ժողովի⁷ մատչանային որոշումներից երևում է, որ Խաժակյանն այդ ժողովին գործուն մասնակցություն է ունեցել՝ ապացուցելով, որ հայերին ռուսական կառավարությունից ինքնավարություն և ֆեդերացիա է հարկավոր պահանջել: 1907թ. հուլիսի 2-ի N. 7 հեռագրով՝ Ղարաքիլիսայից⁸ Դիլիջան, կուսակցության անդամ Սերգեյ Եդիգարովը⁹ խնդրել է Խաժակյանին իմանալ, թե երբ է [ՀՅԳ] Թիֆլիսի Կենտրոնական Կոմիտեի նախագահ Սերգեյ Մանասյանը¹⁰ կուսակցության անդամների հետ լինելու Ղարաքիլիսայում (բնագիր գործի թերթեր 2195 հակ., 2196, 2341, 2344, 2365, 2371 հակ., 5138, 5157 հակ.):

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, թ. 340: Թարգմանություն ռուսերենից:

**ԹԻՎ 2
ՄԵՂԱԳՐՅԱԼԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

1910 թվականի հոկտեմբերի 26: Քաղաք Նովոչերկասկ:

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հայրուկ կարևորության գործերով Դատական-Քննիչը Քրեական դատավարության կանոնադրության 403-405-րդ հոդվածների հիման վրա հարցաքննեց որպես մեղադրյալ ներքոնվանյալին և նա ցուցմունք տվեց.

Գարեգին Կարապետով Խոժակյան¹¹, լրացուցիչ ցուցմունք եմ տալիս.

Ձեր կողմից, պ. Դատական-Քննիչ, ներկայացված և իմ կողմից կարդացած,

7 Խոսքը Կովկասյան ռայոնական ժողովի մասին է:

8 Այժմ՝ Վանաձոր քաղաք ՀՀ Լոռու մարզում:

9 Սարգիս (Սերգեյ) Փաշոյի (Պողոսի) Եդիգարյան-կուսակցական գործիչ: Թիֆլիսի «Հերմես» տպարանում հրատարակել է ՀՅԳ գրականություն: Ձերբակալվել է լիժնյան գործով:

10 Մանասյան Սարգիս (°-1920) –ՀՅԳ Արևելյան Բյուրոյի Ձիմական մարմնի անդամ: Լիժնյան գործով ձերբակալվել է Ռոստովի բանտում, ապա դատապարտվել տաժանակիր քստրի մինչև 1916թ.: 1918թ. մայիսին մասնակցել է Ղարաքիլիսայի հերոսամարտին: 1920թ. որպես ՀՅԳ լիազոր մեկնել է Դիլիջան բանակցելու բոլշևիկների հետ, սակայն ձերբակալվել է և ուղարկվել Բաքու, ապա քստրովել Նարգեհ կղզի, ուր գնդակահարվել է:

11 Այսուհետ «Խոժակյան» և «Խոժակ» գրելաձևերը դատական գործի բնագրային տարբերակ են:

ԵՐԿՐԱՆՈՒՄ

Բ(Ը) տարի, թիվ 1(29), հունվար-մարտ 2010

ԿԵՄ համահայկական համոզան

1907թ. դեկտեմբերի 14-ին Բեռլինից «Արշակ»¹² ստորագրությամբ լողված թանաքով հայերեն նամակը, որպիսի նամակ Ձեր խոսքերով, պ. Դատական Քննիչ, բռնագրավված է բժիշկ Համազասպ Օհանջանյանից¹³, և ըստ թարգմանիչների թարգմանության՝ նամակում ի միջիայլոց նշված է հետևյալը. «Անցյալ կամ նախանցյալ տարի հայ-թաթարական ընդհարումների մասին իմ կողմից հողված է գրվել, և բեռլինյան ուսանողության առջև այն կարդալուց հետո ուղարկվել է «Դրոշակ»-ի խմբագրություն, որպեսզի իմանան նրանց կարծիքը: Վերջինս [«Դրոշակ»] այդ հողվածը ստուգման և կարծիք հայտնելու համար փոխանցել է Խոժակին: Խոժակի կարծիքում կային կետեր, որոնցից ես անպայման օգտվեցի՝ բացառապես տեխնիկական և հողվածի ստուգման տեսանկյունից: Այդ ստուգումն իրենից ներկայացնում է հետաքրքիր պատկեր: Նախ և առաջ, ես անհրաժեշտ եմ համարում բացատրել որոշ տերմինների իմաստը: Եթե համաձայն Խոժակի դիտողության, մոնիզմի կամ դուալիզմի իմաստով, մենք փոխենք այդ հայացքները և միտումը, ապա այդ դեպքում իմ պատմափիլիսոփայական հայեցակարգից վերանում է ողջ հիմքը և իմ ամբողջ հողվածը լցվում է հակասություններով ...»:

Այդ նամակը ինձ հետ ոչ մի առնչություն չունի, իսկ նրա թարգմանության առթիվ ես հայտարարում եմ, որ վերոբերյալ «Վերջինս այդ հողվածը փոխանցել է Խոժակին» արտահայտության մեջ «փոխանցել է» բառը հայերենից սխալ է թարգմանված, և պետք է փոխարինվի «հանձնված է նրան անձամբ» բառերով: Ինձ ներկայացված նամակում հիշատակված «Խոժակը» ինձ անհայտ այլ անձնավորություն է և ոչ բոլորովին ես: Ձեր կողմից, պ. Դատական Քննիչ, ներկայացված և Արմավիրում Արամ Չինչինյանից¹⁴ բռնագրավված, ինչպես Դուք ասում եք հայերեն նամակում, թարգմանչի թարգմանությամբ իմիջիայլոց նշված է հետևյալը. «1906թ. սեպտեմբերի 2, Ն. Նախ¹⁵... Երեկ երեկոյան՝ ժամը 8-ին, ես ծանոթներիս հետ գնացի ժողովի: Այդտեղ ներկա էր «պարոն Խոժակ» անունով դաշնակը, ով շատ լավ էր խոսում և ինչպես երևում էր՝ եղել էր բազմաթիվ վայրերում: Նա կրթված մարդ է, ժամանել է արտասահմանից և երեկոյան ժամը 12-ին պետք է մեկներ Կովկաս: Ժողովում տեղի ունեցան բուռն քննարկումներ: Մի խոսքով շատ հետաքրքիր էր ...»:

Ես հայտարարում եմ, որ այդ նամակն ինձ հետ ոչ մի կապ չունի, քանի որ ես ոչ մի անգամ չեմ եղել Դոնի Նախիջևան քաղաքում: Ռ. Խան-Ազատի¹⁶ հայերեն «Դաշնակցությունը և նրա ղեկավարները» գրքույկի¹⁷ առթիվ ես լսում եմ, որ դրանում թարգմանիչների թարգմանությամբ իմիջիայլոց նշված է հետևյալը. «Իրականում «Դաշնակցությունը» կազմակերպվել և հիմնադրվել է դեռևս 1890թ., սակայն այն մինչև 1896թ. Թուրքիայում ոչ մի գործունեություն չէր ցույց տվել: Դա կարող են հաստատել այդ կուսակցության ազնիվ անդամները, որոնք առավել մոտիկից ծանոթ են նրա պատմությանը, քան

12 «Արշակը» թերևս Արշակ Ջամալյանն է (Իսահակյան), որը ուսանում էր Բեռլինում:

13 Գամազասպ Օհանջանյանի դատական գործի մասին տես՝ «Վեմ», 2009, հուլիս-սեպտեմբեր, N. 2, էջ 144-170:

14 Արամ Չինչինյանը նույնպես լիժնյան դատական հաշվեհարդարի է ենթարկվել:

15 Նոր Նախիջևանն է:

16 Խան-Ազատ Ռուբեն [Նշան Կարապետյան] (1862-1929) – հասարակական-քաղաքական գործիչ, Զնչակյան կուսակցության հիմնադիրներից: Ժամանակին փորձել է միավորել հնչակյաններին և դաշնակցականներին:

17 Տես Խան-Ազատ Ռ., Դաշնակցութիւնը եւ իր ղեկավարները: Ալեքսանդրապօլ, Տպ. «Շիրակ», 1907, 52 էջ:

տարբեր թուփչյաններ¹⁸ և Խաժակներ, որոնք այդ ժամանակ դեռևս գտնվում էին աշակերտական աթոռներին, իսկ վերջին ժամանակներս զբաղված էին «մեծ» գործերով, և ժամանակ չունեին ծանոթանալ իրենց կուսակցության անցյալի հետ և ամենից անազնիվ կերպով խեղաթյուրում են անցյալը տարբեր աղավաղված գովազդներով» ...

Ես հայտարարում եմ, որ նշյալ «Դաշնակցությունը և նրա ղեկավարները» գրքույկի վերոբերյալ տեքստը ինձ չի վերաբերում, քանի որ 1890թ. ես աշակերտական աթոռին չէի, այլ դեռևս 1880-ական թվականներից ուսուցչություն էի անում¹⁹: Չեր կողմից ներկայացված երկու մատյաններում, որոնք Չեր խոսքերով, պ. Դատական Քննիչ, ներկայացնում են «Դաշնակցություն» կուսակցության պահեստից զենքի բաց թողնման գրքույկներ, և որոնք բռնագրավվել են 1907թ. ապրիլին Մ. Ղարաբիլիսա գյուղում Էվոյանց եղբայրների տանը, որտեղ հայտնաբերվել է զենքի պահեստ և «Դաշնակցություն» կուսակցության գրագրությունը, իմիջիայլոց նշված են հետևյալ գրառումները. «17.05.05 թվական, 1 N. 22-10ա, Գ. Խաժ...», իսկ մյուս գրքույկի 48 շրջերես էջի վրա. «1 Վելդ. 10²⁰, Խոժակ (1905թ. մայիսի 1-ի և հուլիսի 5-ի միջև)»: Ընդ որում, Չեր խոսքերով, պ. Դատական Քննիչ, երկրորդ գրքույկը ներկայացնում է հավանաբար առաջինի սևագրությունը: Այդ գրառումների առթիվ ես հայտարարում եմ, որ 1905թ. հայ-թաթարական ընդհարումներից առաջ Թիֆլիս քաղաքում ես 7 ռուբլով ինձ անհայտ ոմն երիտասարդից զենքի 1 փոքր ատրճանակ: Այդ երիտասարդը ատրճանակներ էր վաճառում՝ դրանք տնետուն բաժանելով: Միգուցե ատրճանակը փամփուշտներ ուներ: Ես հայկական «Յառաջ» թերթի²¹ խմբագրության անդամ չեմ եղել, սակայն քանի որ այդ թերթի խմբագիր Ավետիք Սահակյանը²² հայտարարեց, որ իմ անունն արդեն նշված է խմբագրության անդամների անունների կազմում, ես հայտնեցի նրան, որ թող այդպես էլ մնա: Սակայն ես [սոսկ] համագործակցել եմ այդ թերթին, թեպետ գրել եմ ոչ շատ հաճախ: Ես բացարձակապես չգիտեի, որ «Յառաջ» թերթը հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության օրգանն էր²³: Ինձ ներկայացված «Դրոշակ» թերթի 1907թ. N. 1 համարից տեսնում եմ, որ 16-րդ էջում կա փոքրիկ հաղորդում. «Կովկասյան վարչակազմի հետապնդումները դաշնակցական թերթերի դեմ գնալով աճում են: 10 ամիսների ընթացքում փակել են 4 օրգան. «Յառաջ», «Ալիք»²⁴, «Զանգ»²⁵ և «Երկիր»²⁶: Այդ փաստն

18 Թուփչյան Եղիշե Թաղևադի (1872-1909) – գրող, հրապարակախոս, խմբագիր, հասարակական-քաղաքական գործիչ: 1905թ. Թիֆլիսում մասնակցել է հայ-թուրքական կռիվներին, 1907թ. ՀՀԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովում ընտրվել Արևելյան Բյուրոյի անդամ: Դավադրաբար սպանվել է Կ. Պոլսից Կարին վերադարձի ճանապարհին:

19 1886-1893թթ. Գ. Խաժակը ուսուցիչ է աշխատել Բաքվի, Գանձակի և Վերին Ազուլիսի ծխական դպրոցներում:

20 Նկատի ունի՝ «1 Վելլոդոգ ատրճանակ և 10 փամփուշտներ»:

21 «Յառաջ» – հասարակական, տնտեսական, քաղաքական և գրական օրաթերթ: Թիֆլիս, Տպ. Քուրաթելաձե, 1906: Խմբագիր Ա. Սահակյան, հրատարակիչ՝ Մնացական Նալբանդյան:

22 Սահակյան Ավետիք [Յայր Արրահամ] (1865, Ստեփանավան–1933, Բեյրութ) – կուսակցական-պետական անվանի գործիչ: 1909թ. ձերբակալվել է լիժնյան գործով, ազատվել է 1912թ.: Եղել է ՀՀ Խորհրդարանի նախագահը: 1921թ. տարագրվել է Պարսկաստան, ապա՝ Լիբանան:

23 Այս մոտեցումը պայմանավորված էր թերթը լիժնյան հետապնդումներից զերծ պահելու մարտավարությամբ:

24 «Ալիք» – հասարակական, տնտեսական, քաղաքական և գրական օրաթերթ: Թիֆլիս, Տպ. Քուրաթելաձե, 1906: Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Տիգրան Թաղևադյան:

25 «Զանգ» – հասարակական, տնտեսական, քաղաքական և գրական օրաթերթ: Թիֆլիս, Տպ. Մ. Վարդանյան, 1906: Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Եվզենիա Մելիք-Քալանթարյան:

26 «Երկիր» – հասարակական, տնտեսական, քաղաքական և գրական օրաթերթ: Թիֆլիս, Տպ. Քուրաթելաձե, 1906-1907: Խմբագիր-հրատարակիչ՝ բժիշկ Մ. Մուրադյան:

իհարկե ներկայիս «Ժամանակ»²⁷ թերթին երկար կյանք չի խոստանում»: Իսկ 1910թ. հունվարի 15-ին քաղաք Շուշիում Հակոբովի տանը գտնված, ինչպես Դուք պ. Գատական Քննիչ, ասում եք, 1906թ. հունվարի 24-ի «Ղարաբաղյան գյուղական դաշնակցական բոլոր մարմիններին» վերնագրով տպագիր կոչում նշվում է, որ [ՀՀԳ] կոմիտեն առաջարկում է գյուղական մարմիններին բաժանորդագրվել դաշնակցական «Յառաջ» թերթը, իր վրա՝ թերթը սուրհանդակով տեղ հասցնելու պարտավորություն ստանձնելով: Այդ փոքրիկ հոդվածների առթիվ ես հայտարարում եմ, որ դրանք տեսնում եմ առաջին անգամ, Չեր, պ. Գատական Քննիչ, մոտ, և որ իմ համոզմամբ՝ «Յառաջ» թերթը դաշնակցական օրգան չի հանդիսանում: Մնացական Նալբանդյանցին²⁸ ես հպանցիկ գիտեի՝ որպես փայտի առևտրականի և «Յառաջ»-ի հրատարակչի, սակայն երբեք նրա հետ ոչ մի տեղ չեմ մեկնել: Ավագ քահանա Աբուլյանցի կնոջը ես ընդհանրապես չգիտեմ: Ոչ մի կին ինձ չի դիմել անհայտ կորած իր Սերգեյ որդու հետախուզման համար «Վտակ»²⁹ թերթում ծանուցում տեղադրելու խնդրանքով: «Վտակ» թերթի խմբագրության անդամ ես երբեք չեմ եղել: Միգուցե այդ թերթում երբեմն իմ հոդվածներն եմ հրատարակել: 1907թ. ես ընդհանրապես չեմ այցելել և չեի կարող այցելել «Վտակ»-ի խմբագրություն, քանզի դասերով չափից ավելի զբաղված էի և այդպիսով Աննա Աբուլյանցը, ով հայտարարում է, որ ինքը «Վտակ» թերթի խմբագրությունում դիմել է ինձ՝ Գարեգին Խոժակյանին, վերոնշյալ խնդրանքով, ակնհայտ է, որ դիմել է մի ինչ-որ ուրիշ անձի՝ նրան ընդունելով իմ փոխարեն: Ավելացնում եմ. ես միջնորդում եմ ինձ հնարավորություն ընձեռելու ծանոթանալ իմ դեմ բերված վկաների ցուցմունքներին, այսինքն՝ մինչև քննության ներկայացումը հերքել նրանց ցուցմունքները, քանզի համոզված եմ, որ այդ վկաների ցուցմունքները չեն կարող ինձ վերաբերել: Խնդրում եմ Չեզ, պ. Գատական Քննիչ, ինձ տրամադրել հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցությանը պատկանելու մեղադրանքով ներկա գործի պատճենը: Խնդրում եմ նաև, պ. Գատական Քննիչ, սույն արձանագրության մեջ գրանցել, որ ներկա գործով քննության ներկայացված իմ դեմ բերված վկաների ցուցմունքներին ծանոթանալու հնարավորություն տալու մասին իմ միջնորդությանը պատասխանեցին ինձ մերժումով: Տուցմունքը ինձ կարողացված է: Գարեգին Կարապետի Խոժակյան:

Երդվյալ թարգմանիչ՝ Նադիրաձե
Գատական քննիչ՝ Ն. Լիժին
Պալատի դատախազի տեղակալ՝ Ակսակով

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, թթ. 4198-4200: Թարգմանություն ռուսերենից:

27 «Ժամանակ» – հասարակական, տնտեսական, քաղաքական և գրական օրաթերթ: Թիֆլիս, Տպ. «Չերմես», 1906-1907: Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Յովհ. Տեր-Միքայելյան, Սարգիս Մանասյան:

28 Եղել է «Յառաջ» թերթի հրատարակիչը:

29 «Վտակ» – հասարակական, տնտեսական, քաղաքական և գրական օրաթերթ: Թիֆլիս, Տպ. «Չերմես», 1907-1908: Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Մուշեղ Խուրադյան:

ԹԻՎ 3 ՈՐՈՇՈՒՄ

ԵՐԿՐԱՆՈՒՄ

1911թ. փետրվարի 11-ից մինչև 24-ը: Քաղաք Նովոչերկասկ:

Նովոչերկասկի օկրուգային դարարանի հարուկ կարևորության գործերով Դարասկան Քենիչը, դիտարկելով իր կարարած նախաքննությունը հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության գործով, ԳՏԱՎ.

Որ ներքոանվանյալ մեղադրյալներին՝ սույն գործով ներկայացված Քրեական Դատավարության կանոնադրության 448-րդ և 476-րդ հոդվածների հիման վրա, նրանց նախաքննությամբ արված են հետևյալ հայտարարությունները.

X. Գարեգին Կարապետով Խաժակյան.

1. Ի հաստատումն այն բանի, որ նա՝ Գարեգին Խաժակյանը, չէր կարող ներկա լինել Թիֆլիս քաղաքում գումարված 1905թ. նոյեմբերի 17-ի Շրջանային ժողովում, քանի որ 1905թ. նոյեմբերի 10-ից 23-ը գտնվում էր Ելիսավետապոլ³⁰ քաղաքում – հարցաքննել վկաներ Արշակ Ստեփանովին, Սիխայիլ Ստեփանովին և Ամիր Ամիրխանովին:

2. Գործին կցել Թիֆլիսի պահնորդական բաժանմունքի պետի 1908թ. դեկտեմբերի 23-ի որոշումը Կասպար Խաժակյանի փոխարեն իր՝ Գարեգին Խաժակյանի ձերբակալության մասին,

3. Հարցաքննել պաշտոնական անձանց (գյուղ Շուլավերի տանուտերին, դատավորին, հարգված անձանց) ի հաստատումն այն բանի, որ ինքը՝ Խաժակյանը, այնտեղ ոչ ոքի չի ճանաչում և այնտեղ ոչ մի քարոզչություն չի վարել,

4. Ի հաստատումն այն բանի, որ ինքը՝ Խաժակյանը, հայկական Ներսիսյան դպրոցում [ուսուցիչ] էր նշանակվել կղերականների և մշակականների կողմից³¹ – հարցաքննել հոգևորական Գյուտ Աղանյանին³², Կարապետ Ստեփանովին և զեներալ Բեբուքովին,

5. Խաժակյանի կողմից Բաթում, Երևան, Ելիսավետապոլ, Ալեքսանդրապոլ³³ և Բաքու քաղաքներում կարդացած դասախոսությունների բնույթը պարզաբանելու համար տեղեկանքներ վերցնել ժամանակավոր զեներալ-նահանգապետ Ֆոն Պարկատի, Ելիսավետապոլի նահանգապետ Կովալյովի, ժամանակավոր զեներալ-նահանգապետ Յացկևիչի և Բաքվի քաղաքազուխ Մարտինովի գրասենյակներից,

6. Ի հաստատումն այն բանի, որ Գարեգին Տեր-Աստվածատուրյանի բնակարանում Բագրատովին [ուղղված] 1.000 ռուբլու սպառնալից պահանջով «Չինվորական Խորհրդի» կողմից «Սիիրան» ստորագրությամբ [գրությամբ] Աննա Աբուլյանցի նման կնոջ հետ հայտնվել է Հաբեթ Վարդերոսյանը³⁴, բայց ինքը՝ Գարեգին Խաժակյանը, հանդիմանելով Հաբեթ Վարդերոսյանցին և այդ կնոջը՝ վռնդել է, սպառնալով ոստիկանությամբ,

30 Գանձակ:

31 Պաշտպանական մարտավարության նկատառումով Գ. Խաժակը զանց է առնում 33Գ կողմից իր ուսուցիչ նշանակվելու հանգամանքը, ինչը որպես մեղադրանք էր ներկայացվում:

32 Աղանյան Գյուտ քահանա (1856-1920) – անվանի բանասեր, խմբագիր, հրատարակիչ: Գրատարակել է «Դիվան հայոց պատմության» հատորները:

33 Գյումրի:

34 «Վարդերեսյանց» - Վարդերեսյանը Սիիրանի մերձավոր աջակիցն էր:

ԽՈՐՀԻՆԻ ԿՐԹՈՒՄ 2010
Բ(Ը) տարի, թիվ 1(29).

ԿԵՄ համահայկական համոզան

7. Ի հաստատումն այն բանի, որ Միհրանը և նրա շրջապատը նենգաշորթներ են – հարցաքննել Հարություն Սեյլանովին, Համբարձում Էնֆիաջյանցին և Հակոբ Բասենցնին,

8. Ի հաստատումն այն բանի, որ 1907թ. մայիսին Ջարուհի Ղազանջյանը սպառնացել է իրեն՝ Խաժակյանին, մեղադրել դպրոցից իր որդու հեռացման համար – հարցաքննել Ն. Քարիմյանին,

9. Ի հաստատումն այն բանի, որ Գարեգին Խաժակյանը վիճել է Թովչյանի և Լիպարիտ Նազարյանի³⁵ հետ և 1907թ. մայիսից չի այցելել այն թերթերի («Վտակ» և «Գործ»³⁶) խմբագրություններ, որտեղ գտնվում էին այդ անձինք – հարցաքննել Գևորգ Ղազարյանին,

10. Իրեն կրկին հիշեցնել Աննա Աբուլյանցի ցուցմունքը,

11. Տեղեկություններ հավաքել վկա Շահնազարովայի բարոյական հատկանիշների մասին, ով հաստատում է, որ Խաժակյանը հայտնի կուսակցական գործիչ է և կցել գործին, քանզի նա նենգաշորթ է,

12. Փոխել կալանման միջոցը,

13. Ներկա գործին կցել Հաբեթ Վարդերոսյանցի նամակը Էրզրումի բանտից, ինչի մասին 1910թ. մարտի 19-ի ցուցմունքում հիշատակում է Միհրանը, իսկ Հաբեթ Վարդերոսյանն այդ նամակում Միհրանին հաղորդում է Թիֆլիսից Խաժակյանի նախատեսվող փախուստի մասին:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 4383: Թարգմանություն ռուսերենից:

Սեղադրյալ Գարեգին Խոժակյանը խնդրում է տեղեկություններ հավաքել իր դեմ ցուցմունք տվող վկա Մելիք-Շահնազարովայի բարոյական հատկանիշների մասին՝ ի հաստատումն այն բանի, որ նա նենգաշորթ է և այդպիսիք կցել ներկա գործին:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 4488: Թարգմանություն ռուսերենից:

Սեղադրյալ Գարեգին Խոժակյանի կողմից հետևյալ միջնորդություններն են հայտարարված.

1. Ներկա գործին կցել Ա. Թիֆլիսի ժանդարմական վարչության պետի 1908թ. դեկտեմբերի 23-ի որոշումը Կասպար Խոժակյանի, այլ ոչ թե Գարեգին Խոժակյանի ձեռքակալության մասին, և Բ. Հաբեթ Վարդերոսյանի նամակները, ինչի մասին վկա Միհրանը վկայում է 1910թ. մարտի 19-ի իր ցուցմունքում, և որի մեջ Հաբեթ Վարդերոսյանը Էրզրումի բանտից հաղորդում է Թիֆլիսից Գարեգին Խոժակյանի նախատեսվող փախուստի մասին,

35 Նազարյան Լիպարիտ (1868, Ջալալօղլի–1947, Եգիպտոս) – հրապարակախոս, կուսակցական-հասարակական գործիչ: Մասնակցել է Բեռլինում ու Ռուսաստանում ԶՅԴ-ի կողմից վարվող բանակցություններին:

36 «Գործ»-հասարակական, քաղաքական և գրական օրաթերթ: Թիֆլիս, Տպ. Ջանգակ, 1908-1909: Խմբագիր-հրատարակիչ Ա. Դոշյան:

2. [Տեղեկություններ] Հավաքել Բաթումի գեներալ-նահանգապետ Ֆոն Պարկաուի, Ելիսավետսկոյի նահանգապետ Կովինսկի և այլոց գրասենյակներում Բաթումում, Երևանում, Ելիսավետսկոյում, Ալեքսանդրապոլում և Բաքվում իր՝ Խոժակյանի, կողմից կարդացված հայերեն դասախոսությունների բնույթի մասին,

3. Հարցաքննել վկաներ.

Ա. Ստեփանովներին և Ամիրխանովին, որ 1905թ. նոյեմբերի 10-ից մինչև 23-ը ինքը գտնվել է Ելիսավետսկոյում, դրա համար էլ չէր կարող ներկա գտնվել 1905թ. նոյեմբերի 17-ին քաղաք Թիֆլիսում «Գաշնակցություն» կուսակցության Շրջանային ժողովին³⁷,

Բ. Գյուղ Շուլավերի տանուտերին, դատավորներին և հարգարժան անձանց այն մասին, որ իրեն՝ Խոժակյանին այնտեղ չեն ճանաչում, և նա այնտեղ ոչ մի քարոզչություն չի վարել,

Գ. Վկա Գևորգ Գազարյանին, որ Խոժակյանը վիճել էր Թոփչյանի և Լիպարիտ Նազարյանի հետ, դրա համար էլ 1907թ. մայիսից չի այցելել այն խմբագրություններ («Վտակ», «Գործ»), որտեղ գտնվում էին այդ մարդիկ,

Դ. Գյուտ Աղանյանին, Բերութովին և Ստեփանովին, որ Խոժակյանը Ներսիսյան ճեմարանի ուսուցիչ է ընտրվել կղերականների և մշակականների կողմից:

Սակայն այդ բոլոր միջնորդությունները հետևյալ պատճառներով ենթակա չեն բավարարման: Առաջին, Խոժակյանի ձեռքակալության մասին պահանջողական գրագրությունը և հետաքննությունը նշյալ որոշմամբ գործում արդեն առկա են: Ինչ վերաբերում է նույն մեղադրյալ Գարեգին Խոժակյանի կողմից հիշատակված Հաբեթ Վարդերոսյանի նամակին, որում նա Էրզրումի բանտից հաղորդում էր Խոժակյանի նախատեսվող փախուստի մասին և ինչի մասին 1910թ. մարտի 19-ի ցուցմունքում հիշատակում է վկա Միհրանը, ապա՝ մի կողմից մեղադրյալ Խոժակյանի հայտարարությունն իրականությանը չի համապատասխանում, քանզի վկա Քեշիշյանը 1910թ. մարտի 19-ի իր հարցաքննության ժամանակ ներկայացրեց Հաբեթ Վարդերոսյանի նամակը, ուր նշվում էր Թիֆլիսից Խոժակյանի նախատեսվող փախուստի մասին, իսկ արձանագրության մեջ այդ մասին նշված է. «Ներկայացնում են ձեզ Թորքիայից Հաբեթ Վարդերոսյանի եղբորից իմ ստացած նամակը, որ գաղտնի ուղարկել էր Էրզրումի բանտից: Այդ նամակում մանրամասն շարադրված է Հաբեթ Վարդերոսյանին ձեռքակալած «Գաշնակցություն» կուսակցության անդամների գործունեությունը»: Ներկա գործին կցված նշյալ նամակի զննումից երևում է, որ դրանում Գարեգին Խոժակյանի մասին ոչ մի բան չի հիշատակվում: Հաբեթ Վարդերոսյանի ուրիշ նամակներ Քեշիշյանը չի ներկայացրել: Երկրորդ, նշյալ քաղաքներում Գարեգին Խոժակյանի կողմից կարդացված հայերեն դասախոսությունների բնույթի մասին տեղեկանքները գործի համար ոչ մի նշանակություն չունեն: Երրորդ, ալիբի³⁸ ունեցող վկաների հարցաքննություններն ի հաստատումն 1905թ. նոյեմբերի 10-ից մինչև 23-ը քաղաք Թիֆլիսում անբացակա գտնվելու, գյուղ Շուլավերում Խոժակյանի անհայտ լինելը հաստատող վկաների և այնտեղ նրա կողմից քարոզչության վարման, վկայի

ԻԿԸ փարի, թիվ 1(29), Խունվար-մարտ 2010

ՎԵՄ համահայկական հանդես

37 Ինչպես նշեցինք՝ խոսքը վերաբերում է 1905թ. նոյեմբերյան Կովկասյան ռայոնական ժողովին:
38 Ալիբի - անմեղության ապացույց:

ցուցմունքն ի հաստատումն Խոժակյանի՝ Եղիշե Թոփչյանի և Լիպարիտ Նազարյանի հետ վիճելու, որպես Խոժակյանի կողմից այդ թերթերի խմբագրություններ չայցելելու պատճառ, որտեղ գտնվում էին այդ անձինք, և վկաների ցուցմունքները կղերականների և մշակականների կողմից Ներսիսյան ճեմարանի ուսուցիչ ընտրվելու մասին - ենթակա չեն բավարարման, քանզի ինչպես վերն արդեն նշվել էր՝ հաստատվել է Գարեգին Խոժակյանի կողմից նույնիսկ գոյություն չունեցող փաստերի [շուրջ] վկաների ներկայացումը, որոնք պետք է հաստատեին նրա նկատմամբ վկա Ղազանջյանի չարացումը՝ ճեմարանի աշակերտների թվից դրանում չտվորող նրա որդի Կասպարի հեռացման համար: Դրան զուգահեռ դժվար է ենթադրել, որ ալիքի ունեցող վկաները կկարողանային հաստատել Գարեգին Խոժակյանի գտնվելու փաստը՝ հենց նրա ցանկացած ժամանակահատվածում 1905թ. նոյեմբերի 10-ից մինչև 23-ը, ինչը տեղի է ունեցել ավելի քան հինգ տարի առաջ, որպեսզի դրանով ապացուցվի Թիֆլիսում նրա ներկայության անհնարինությունը «Դաշնակցություն» կուսակցության շրջանային ժողովում, որտեղ 1905թ. նոյեմբերի 17-ին ժամը 10-2-ի միջև Խոժակյանը ելույթ է ունեցել «Ֆեդերացիայի մասին» թեմայով: Ավելին, Գարեգին Խոժակյանի կողմից նույնիսկ գրվել է «Դաշնակցություն» կուսակցության օրգան «Յառաջ»-ի գրադարանի հրատարակած «Դեպի ֆեդերացիա» գրքույկը³⁹: Ինչ վերաբերում է Խոժակյանի կողմից 1906 թ. գյուղ Շուլավեր այցելին, որտեղ նա ռուսական կառավարությանը դիմադրություն ցուցաբերելու մասին ելույթով դիմել էր որոշ բնակիչների և այլն, ապա այդ փաստը հաստատված է վկաներ Կագրիցևի և Տեր-Պողոսովի երդվյալ ցուցմունքներով, իսկ Շուլավեր գյուղի բնակիչների համար Խոժակյանի անհայտ լինելը ցույց է տալիս միայն այն զգուշությունը, որով նա վարել է այդ քարոզչությունը: Խոժակյանի վեճն այժմ արդեն հանգուցյալ Թոփչյանի և Թուրքիայում թաքնվող Լիպարիտ Նազարյանի հետ Գարեգինի համար չէր բացառում «Դաշնակցություն» կուսակցության օրգանների խմբագրություններ այցելելու հնարավորությունը, քանի որ դժվար է ենթադրել, որ «Դաշնակցություն» կուսակցության այնպիսի գլխավոր գործիչներ, ինչպիսիք եղել են Թոփչյանը, Նազարյանը և Խոժակյանը, իրենց անձնական շահերի պատճառով արհամարհեին կուսակցական գործերը, առավել ևս, որ վկա Աբուլյանցը երդման ներքո հաստատել է Թիֆլիսում հայկական թերթի խմբագրությունում Գարեգին Խոժակյանի հետ իր հանդիպումը, որտեղ 1908թ. սկզբին, այլ ոչ թե 1907թ., նրա [Խաժակի] կողմից նրան [Աբուլյանցին] հայտարարվել է իր որդու սպանության առթիվ. «Ուս ձեր գործը չէ, այլ կուսակցության...»: Ինչ վերաբերում է այն հանգամանքին, թե ով է մասնավորապես օգնել Խոժակյանին տեղավորվել ճեմարանի ուսուցիչ – կղերականները, մշակականները, թե դաշնակցականները, ապա դա չի կարող էական նշանակություն ունենալ գործի համար, քանի որ այդ պարագան բոլորովին չի բացառում «Դաշնակցություն» կուսակցության մեջ Գարեգին Խոժակյանի մասնակցության փաստը:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 4515-4516: Թարգմանություն ռուսերենից:

39 Տե՛ս Գ. Խաժակ, Դեպի ֆեդերացիա: «Յառաջ»-ի գրադարան, թ. 42, Թիֆլիս, Տպ. «Աղանեան», 1907, 371 էջ:

ԹԻՎ 4 ՄԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՏ

ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

1907թ. հրատարակված «Ժամանակ» թերթի համարների զննման ճանապարհով հաստատվել է, որ ինչպես Մնացական Մոխսեն Նալբանդյանը – տեխնիկ, այնպես էլ և Գարեգին Կասպարով⁴⁰ Խաժակյանը – լրագրող, իրենց քաղաքական հայացքներով հարուստ են «Դաշնակցություն» կուսակցությանը, և նրանց անունները, որպես այդ կուսակցության թեկնածուների, 3-րդ գումարման Պետական Դումայի անդամի ընտրության համար, հրապարակված են ընտրողների թեկնածուների շարքում (բնագիր գործի հտ. 52, թ. 1479):

Հարցաքննության ժամանակ որպես մեղադրյալ Մնացական Մոխսեն Նալբանդյանը, ժխտելով «Դաշնակցություն» կուսակցության Թիֆլիսի [Կենտրոնական] կոմիտեին իր պատկանելությունը, պարզաբանեց, որ ինքը զբաղված լինելով իր առևտրական գործերով, երկաթգծում կապալներով և ածուխի գործով, ժամանակ չունեի քաղաքականությամբ զբաղվելու, որ 1905թ. նա երկու ամիս գոյատևած «Յառաջ» թերթի հրատարակիչն էր, որը հետագայում վարչական իշխանության կողմից փակվեց: Թե ինչի համար է փակվել թերթը՝ չգիտի, քանի որ թերթի պահպանության պատասխանատուն խմբագիր-գլուղատնտես Սահակովն⁴¹ էր: Այն մասին, որ «Դաշնակցություն» կուսակցությունը «Յառաջ» թերթը համարել է իր կուսակցական օրգանը և միջոցներ է ձեռնարկել դրա տարածման համար 7 ռուբլի հատկացման մասին կոչերով՝ ինքն առաջին անգամ իմացել է միայն իրեն ներկայացված վերոնշյալ կոչից, ինչպես նաև «Դրոշակ» թերթի փոքրիկ հոդվածից այն մասին, որ ի թիվս այլ թերթերի՝ փակված «Յառաջ» թերթը «Դաշնակցություն» կուսակցության օրգանն էր (բնագիր գործի հտ. 129, թ. 4179):

Վկաներ Կագրիցևի և Վարդան Տեր-Պողոսովի ցուցմունքներում հիշատակված ուսուցիչ Գարեգին Խաժակյանը՝ նույն ինքը Խոժակը, նաև լրագրությամբ զբաղվող, «Դաշնակցություն» կուսակցության օրգան «Յառաջ» թերթի խմբագրության անդամ էր և այդ կուսակցության կողմից առաջադրված էր, ինչպես այդ մասին արդեն նշվել է, որպես 3-րդ գումարման Պետական Դումայի անդամի ընտրության համար ընտրողի թեկնածու: Վկա Քեշիշյանի⁴² բացատրությամբ Խաժակյանը «Դաշնակցություն» կուսակցության Թիֆլիսի Կենտրոնական կոմիտեի անդամ էր, զբաղվում էր հակակառավարական բովանդակության գրքույկների և կոչերի կազմմամբ, որպես դասախոս հանդես էր գալիս կուսակցության կազմակերպած ժողովներում, այդ նպատակի համար ստանալով գործուղումներ տարբեր քաղաքներ և լինելով «Յառաջ» գրադարանի կուսակցական վարչության անդամ: Նախաքննության հետագա ընթացքում Քեշիշյանի այդ բացատրությունները գտան իրենց լիակատար հաստատումը (բնագիր գործի հտ. 52, թ. 1486, հտ. 7, թ. 149, հտ. 50, թ. 1344):

Վերոհիշյալ «Յառաջ» թերթի 1905թ. առաջին համարի զննումից երևում է, որ դեկտեմբերի 11-ին Թիֆլիսում՝ Հավլաբարի թատրոնում, հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցությունը հանրահավաք-դասախոսություն է

40 Եիշտը՝ Կարապետի:

41 Ավետիք Սահակյան:

42 Գաբրիել Քեշիշյան – Միիրան:

ԽՈՒՆԻՍԻՆԱՆԻ ԿՈՄԻՏԵ 2010
ԻԿ(Ը) ԳՐԱՐԻ, ՔԻՎ 1(29), ԽՈՒՆԻՍԻՆԱՆԻ ԿՈՄԻՏԵ

ՎԵՐԱԿՈՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

կազմակերպել: Դասախոսության թեման եղել է նշյալ կուսակցության Կովկասյան գործունեության ծրագիրը⁴³, ընդ որում, դասախոս «Ընկ. Խ.»-ն մանրամասն կանգ է առել «Դաշնակցության» Կովկասյան գործունեության ծրագրի քաղաքական մասի վրա, պարզաբանել կենտրոնական կառավարության ընտրությունների անկատարությունը և միութենական կամ ֆեդերատիվ կազմակերպության մեծ առավելությունը: Ընդհանրապես պարզելով, թե ինչ է նշանակում ֆեդերացիա և ինչպիսի քաղաքական կարգ է պահանջում «Դաշնակցության» ծրագիրը, դասախոսը նշել է, որ «Կովկասում ֆեդերացիան Ռուսաստանի անբաժանելի մասն է», և որ միայն այդպիսի կարգը կարող է Ռուսաստանը դուրս բերել քայքայված վիճակից և երկրամասն ազատել բյուրոկրատական չինովնիկական անկարգությունից: Այդ դասախոսությունը կարդացած անձը, ինչքանով կարելի է ենթադրել Գարեգին Խաժակյանի գրական երկերից, հենց նա է, քանի որ «Յառաջ» գրադարանի հրատարակած երկերի մեջ գտնվում է Գարեգին Խաժակյանի «Դեպի ֆեդերացիա» գրքույկը: Դիշտ այդպես հարկավոր է եզրակացնել, որ 1905թ. Թիֆլիսում «Դաշնակցություն» կուսակցության շրջանային ժողովում ներկա գտնված, հակակառավարական մի ամբողջ շարք բանաձևերի մշակող և բացառապես՝ ֆեդերացիայի մասին հանդես եկած «Ընկ. Խաժ.» անունով անձը Գարեգին Խաժակյանն էր: Ինչպես երևում է այդ [ժողովի] արձանագրությունից՝ Անդրկովկասի քաղաքական կառուցվածքի մասին վիճարանություններից հետո ընդունվել է բանաձև այն մասին, որ հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցությունն անհրաժեշտ է գտնում Անդրկովկասի համար ֆեդերատիվ սկզբունքների վրա հիմնված կարգը, դա ներկայացնելով որպես քաղաքական նպատակ և որպես Անդրկովկասի ինքնավարության անմիջական պահանջ՝ հիմնված դեմագոգիկ սկզբունքների վրա և կապված Ռուսաստանի հետ ֆեդերատիվ եղանակով:

1908թ. Արմավիրում Չինչինյանի մոտ Դոնի Նախիջևանից 1906թ. սեպտեմբերի 3-ին «Անյա» ստորագրությամբ խուզարկությամբ գտնված նամակից երևում է, որ հեղինակը նամակի գրման նախօրեին գտնվել է մի հավաքում, որտեղ խոսել է «շատ կրթյալ, բազմաթիվ վայրերում եղած և նույն երեկոյան Կովկաս վերադարձած Խոժակ անունով դաշնակցականը»: Այդ նամակը հաստատում է «Դաշնակցություն» կուսակցության ծրագրի շուրջ դասախոսություններ կարդալու համար այլ քաղաքներ Գարեգին Խաժակյանի այցելությունների մասին վկա Քեշիշյանի ցուցմունքների ճշմարտացիությունը (բնագիր գործի հտ. 47, թ. 1170):

Ջբաղվելով գրական գործունեությամբ՝ Գարեգին Խաժակյանը, ինչքանով կարելի է ենթադրել մեղադրյալ Համազասպ Օհանջանյանի մոտ գտնված Արշակ Իսահակյանի⁴⁴ նամակից, «Դաշնակցություն» կուսակցության տեսանկյունից հայտնի հարցերի լուսաբանման խնդիրը հավատարմորեն լուծելուն իրազեկ անձ էր: Արշակ Իսահակյանը «Գործ» թերթի խմբագրությանն ուղարկելով Ռուսաստանում և Թուրքիայում «Դաշնակցություն» կուսակցության

43 Տե՛ս Նախագիծ Կովկասեան գործունեութեան, հրատ. ԴՅԳ, Ժընև, տպ. ԴՅԳ, 1905:

44 Ջամալյան (Իսահակյան) Արշակ (1882-1940) – ԴՅԳ անվանի գործիչ: 1905թ. ձերբակալվել է ցարական ոստիկանապետի ահաբեկման համար: 1906թ. Գերմանիայում հիմնել է «Եվրոպայի հայ ուսանողական միությունը»: Եղել է ԴՅ դեսպանը Վրաստանում, 1921թ. մասնակցել է Ռիգայի բանակցություններին:

գործունեության մասին իր ձեռագիրը՝ անջատականների⁴⁵ խմբի մասին իր հայացքի շարադրման մասում նշում է զուտ խմբագրական կրճատման հնարավորությունը, հաղորդելով, որ ինքը չի կարող համաձայնել այն տեսակի որոշումների հետ, ինչպիսիք թույլ էին տրվել Խաժակի կողմից, ում «Գրոշակ»-ի խմբագրությունից կարծիքի համար փոխանցվել էր հայ-թաթարական ընդհարումների մասին Իսահակյանի գրքույկը (քնագիր գործի հտ. 49, ք. 1230):

Այդ կարծիքի հաստատմանն է ծառայում 1907թ. «Մշակ» թերթում տեղադրված և հետագայում առանձին գրքույկով հրատարակված «Դաշնակցությունը և նրա ղեկավարները» հոդվածը⁴⁶, որտեղ ի միջի այլոց միտք է արտահայտվում, որ «Դաշնակցություն» կուսակցություն ո՛չ Թուրքիայում և ո՛չ Կովկասում այժմ չի համապատասխանում ժամանակի պահանջներին: Ինչ վերաբերում է Կովկասյան գործունեության նախագծի ծրագրին և մարտավարությանը, ապա գրքույկում ցույց է տրվում, որ բացի դասակարգային պայքարից՝ ազգային հողի վրա ոչ մի հեղափոխական գործունեություն չի կարելի նախաձեռնել, ինչի համար էլ գրքույկի հեղինակը խորհուրդ է տալիս Թուֆչյանին և Խոժակին՝ որպես կուսակցության ղեկավարների, ավելի լավ ծանոթանալ նրա պատմությանը, այլ ոչ թե խեղաթյուրել այն տարբեր գովազդներով (քնագիր գործի հտ. 75, ք. 1966):

«Դաշնակցություն» կուսակցության գործունեությանը Խաժակյանի լիակատար տեղեկացվածության մասին վկայում է խուզարկությամբ նրա մոտ գտնված իր կողմից ֆրանսերենով գրված հոդվածը, ուր նա շարադրում է նշյալ կուսակցության կազմավորման, Թուրքիայում նրա հեղափոխական գործունեության, ողջ Եվրոպային իր խիզախությամբ զարմացրած Կոստանդնուպոլսում Օտոմանյան բանկի հարձակման կազմակերպման և Ռուսաստանի, Թուրքիայի, Պարսկաստանի և այլ պետությունների հայ բնակչության շրջանում այդպիսի գաղափարների լայն տարածման մասին:

1907թ. ապրիլ ամսին Մեծ Բարաքիլիսա գյուղում Էվոյանցների տան գաղտնի պահեստում խուզարկությամբ հայտնաբերված կուսակցական փաստաթղթերի մեջ գտնվել են բաց թողնված և ստացված զենքի ու զինամթերքի մատյանները: Ինչպես զննմամբ պարզվեց՝ երկու մատյաններում գտնվեցին 1905թ. փետրվարի 11-ի և մայիսի 11-ի գրություններ. «վելլոդոգ համակարգի ատրճանակների և դրանց փամփուշտների հանձնում Գ. Խաժ.» (այսինքն՝ Գարեգին Խաժակի մասին) (քնագիր գործի հտ. 50, ք. 1411):

«Դաշնակցություն» կուսակցության մեջ Գարեգին Խաժակյանի մասնակցությունը վկայվել է նաև թիֆլիսյան ավագ քահանայի կին Աննա Աբուլյանցի կողմից: Այդ վկայի ցուցմունքներից երևում է, որ 1907-1908թթ. իրականացնելով Թիֆլիսում հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության մեջ ներգրավվելու վախից Արմավիր ուղարկված և կորած իր որդի Սերգեյի փնտրտուքը, նա եկել է հայկական ինչ-որ թերթի խմբագրություն (հրատարակման ժա-

45 Նշյալ ժամանակահատվածում ԶՅԻ-ից տարանջատվել էին երկու ծայրահեղ թևերի ներկայացուցիչները՝ ձախ-անջատականները Լևոն Աթաբեկյանի և Արսեն Ամիրջանի (Մրավյան) ղեկավարությամբ (տես Վահե, Անջատումները, «Յառաջ» գրադարան մատ-շար, թիւ 47, Թիֆլիս, տպ. «Յերմես», 1907, 43 էջ) և աջագայնականները՝ խմբապետ Միրանի գլխավորությամբ: Առաջինի ներկայացուցիչները հետագայում համալրեցին էսեռների ու բոլշևիկների շարքերը, իսկ երկրորդը վերածվեց հակադաշնակցական աղանդի, և իր առաջնորդի պատուհասումից հետո մարեց:

46 Տես Խան-Ազատ Ռ., Դաշնակցութիւնը եւ իր ղեկավարները: Ալեքսանդրապոլ, Տպ. «Շիրակ», 1907, 52 էջ:

մանակով դա «Վտակ» թերթն էր), որտեղ և դիմել է իր որդու փնտրտուքի մասին հայտարարության տպագրման վերաբերյալ միջնորդությամբ: Մերժում ստանալով՝ վկան իր որդու սպանության մեջ սկսել է մեղադրել Խաժակյանին, քանի որ նրա հավաքած տեղեկություններով՝ իր որդին սպանվել էր «Դաշնակցություն» կուսակցության վճռով, Խաժակյանն էլ պատկանել էր, ինչպես նրան հայտնի էր, այդ կուսակցության հայտնի գործիչների թվին, սակայն վերջինս նրան չէր լսել, ասելով . «Դա կուսակցության գործն է, այլ ոչ թե՝ ձեր» (բնագիր գործի հտ. 21, թ. 404):

Ինչպես հետագայում պարզվեց, Մերգեյ Աբուլյանցը «Դաշնակցություն» կուսակցության վճռով կուսակցության կողմից հետապնդվող Գաբրիել Բեշիշյանին՝ նույն ինքը Սիիրան, համակրելու համար 1907թ. Արմավիրում սպանվել էր (բնագիր գործի հտ. 77, թթ. 2060-2062):

«Դաշնակցություն» հեղափոխական ընկերակցությանը պատկանելու մեջ մեղադրվող և հետաքննության մեջ ներքաշված Գարեգին Խաժակյանը իրեն մեղավոր չճանաչելով այդ հանցանքի մեջ, բացատրեց, որ այդ կուսակցության գործունեության մեջ ինքը ոչ մի մասնակցություն չի ունեցել, այլ իր ժամանակը նվիրել է միայն գրական աշխատանքների և ուսուցչական պաշտոնի, որ ամենայն հավանականությամբ իրեն շփոթում են ինչ-որ ուրիշ Խաժակյանի հետ, քանի որ իր ձեռքակալության ժամանակ ոստիկանական պաշտոնյաները հարցրել են ոչ թե Գարեգին, այլ Կասպար Խաժակյանի, որ «Յառաջ» և «Վտակ» հայկական թերթերի խմբագրակազմի անդամ ինքը չի եղել, թեպետ համագործակցել է դրանց հետ՝ չիմանալով, որ այդ թերթերը կուսակցական են, որ «Վտակ» թերթում որդու փնտրտուքի մասին հաղորդագրության տպագրման խնդրանքով ոչ մի կին իրեն չի դիմել, որ իրեն Բեշիշյանից ներկայացված 1907թ. դեկտեմբերի 14-ի «Արշակ» ստորագրությամբ նշյալ նամակում հիշատակվող «Խաժակը» ակնհայտորեն որևէ այլ անձ է, այլ ոչ թե նա՝ Խաժակյանը, որ Դոնի Նախիջևանում տեղի ունեցած ժողովի առիթով Արամ Չինչինյանից առգրավված նամակում «Խոժակի» մասին հիշատակումը իր՝ մեղադրյալի հետ ոչ մի առնչություն չունի, քանզի նա այդ քաղաքում չի եղել, և որ Մեծ Դարաքիլիսա գյուղում գտնված կուսակցական մատյաններում գրառումներին վերաբերող «Գ. Խաժ.» անվամբ անձին փամփուշտներով ատրճանակի հանձնման առթիվ մեղադրյալը կարող է նշել, որ 1905թ. հայ-թաթարական անկարգությունների ժամանակ անհայտ երիտասարդից 7 ռուբլով ատրճանակ է գնել, որի հետ գուցե և եղել են փամփուշտներ, սակայն ինքը դա չի հիշում, և որ վկաների այն ցուցմունքները, որ ցույց են տալիս իր կողմից «Դաշնակցություն» կուսակցության կարիքների համար գումարի ստացման մասին՝ բացարձակապես վատահոսության արժանի չեն (բնագիր գործի հտ. 21, թ. 415, հտ. 129, թ. 4198):

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 87-89: Թարգմանություն ռուսերենից:

**Թիվ 5
ՄԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՎՃԻՌ
17 հունվար-20 մարտ 1912թ.**

Երևանի նահանգի ք. Ալեքսանդրապոլի քաղքենի Գարեգին Կասապարով Խաժակյան, 42 տարեկան, մեղադրվում է այն բանում, որ.

31. Գարեգին Խաժակյան - եղել է [ՀՅԳ] Թիֆլիսի կազմակերպության անդամ: 1905թ. մասնակցել է նրա [ՀՅԳ] Կովկասյան շրջանային ժողովին, որտեղ մշակվել է Ռուսական կայսրության սահմաններում ակտիվ հեղափոխական գործունեության ծրագիր: Եղել է [ՀՅԳ] ընկերակցության շրջանային օրգան «Յառաջ» թերթի խմբագրության և գրքույկների հրատարակման «Յառաջ» գրադարանի վարչության անդամ: [ՀՅԳ] Կազմակերպության հանձնարարությամբ 1905թ. Թիֆլիսում և 1906թ. Գոնի Նախիջևանում որպես դասախոս ելույթ է ունեցել ընկերակցության ծրագրի տարածման և նոր անդամների ներգրավման նպատակներով: 1906թ. ընկերակցության այլ անդամների հետ Շուլավեր գյուղում ստացել է ընկերակցության կարիքների համար ստիպողական ճանապարհով հավաքված դրամները և պահպանել իր մոտ ընկերակցության պատմությունը շարադրող իր իսկ գրած հոդվածը:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 235: Թարգմանություն ռուսերենից:

**ԳԱՏԱԿԱՆ ՆԻՍՏԻՆ ԿԱՆՉՎԵԼՈՒ ԵՆԹԱԿԱ ԱՆՁԱՆՑ ՑՈՒՑԱԿ
ՄԵՂԱԳՐՅԱԼՆԵՐ**

43. Գարեգին Կարապետով Խաժակյան – հտ. 21, գործի թերթ 7389, հտ. 75, թ. 24023, հտ. 129, թ. 42458⁴⁷, ք. Թիֆլիս:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 255: Թարգմանություն ռուսերենից:

Համաձայն վերոշարադրյալի՝ Կառավարող Սենատի Հատուկ Ներկայացուցչությունը որոշում է. 2. քաղքենի Գարեգին Կասապարով Խաժակյանին, 42 տարեկան, համարել անմեղ և արդարացված՝ մեղադրանքների չսպացուցման պատճառով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 251: Թարգմանություն ռուսերենից:

47 Միանգամ դատական գործի բնագրային տվյալներն են: